

Tussen 'volksgeest' en 'volksverheffing'

*Over volkskunde en nationale identiteit aan het begin van de negentiende eeuw**

Herman Roodenburg

In 1821 bracht de jonge Hoffmann von Fallersleben – hij was toen 23 jaar – zijn eerste bezoek aan Nederland. Drie jaar eerder had hij Jacob Grimm ontmoet, een gebeurtenis die zijn verdere leven zou bepalen. Toen hij hem vertelde dat hij naar Italië en Griekenland wilde reizen om daar de overblijfselen te bestuderen van de antieke kunst, had Grimm hem gevraagd: “Liegt Ihnen Ihr Vaterland nicht näher?” Het was een beslissend moment.¹ Voortaan zou hij zich alleen nog wijden aan de ‘vaterländischen Studien’, aan de ‘Deutsche Sprache, Litteratur- und Culturgeschichte’ of, iets preciezer, aan de ‘Deutsche Philologie’. En dat was evenals voor Grimm een uiterst ruim gebied. Het omvatte naast het Hoogduits ook het Nederduits, het Oudsaksisch, het Fries, het Nederlands, het Engels en de Skandinavische talen.² Voor het Nederlands zou Hoffmann echter een bijzondere belangstelling ontwikkelen. Hij besloot om ter plekke, in bibliotheken en archieven, op zoek te gaan naar de oude, middelnederlandse liederen. Maar tot zijn teleurstelling toonden de Nederlandse geleerden nauwelijks begrip voor zijn onderneming. Althans, dat is het geijkte verhaal. Zijn ervaringen, zo schreef bijvoorbeeld P.J. Meertens, “zijn te bekend – en te beschamend voor ons nationaal gevoel – dan dat ik ze nog eens zou behoeven op te rakelen.” En hij voegde daaraan toe: “We mogen er hem dankbaar voor zijn, dat hij zich door geen miskennis en wanbegrip heeft laten ontmoedigen.”³

Nu is het de vraag of Hoffmann werkelijk zo miskend is. Zo gingen de deuren van bibliotheken en archieven gemakkelijk voor hem open, hoewel deze zeker niet voor iedereen toegankelijk waren. Bovendien zou hij in 1823 een eredoctoraat ontvangen aan de Leidse universiteit, terwijl hij een jaar eerder al was verkozen tot lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.⁴ Maar wat Hoffmann wel gemist zal hebben, was een intellectuele omgeving waarin zijn diepere motieven om zich met de middelnederlandse letterkunde bezig te houden, enige weerklank konden vinden. Immers, tot de jaren '30 van de negentiende eeuw was de belangstelling voor de Duitse romantiek nog zeer beperkt. Ook voor de ideeën van de Heidelberger romantici, die sterk beïnvloed waren door Johann Gottfried Herder en met wie Hoffmann zich het meest verwant voelde, was de interesse gering. Dat gold zeker voor het algemene publiek. Zo werd in 1820 een eerste vertaling uitgebracht van de *Kinder- und Hausmärchen* van de gebroeders Grimm, maar het boek was geen succes. In de *Vaderlandsche Letteroefeningen* werd het zelfs volledig gekraakt. In lange tijd, aldus de recensent, hebben wij “geen zotter boekje met misselijker prentjes in handen gehad.”⁵ Ook de letterkunde had weinig op met de Duitse romantiek. In een verhandeling over de invloed van de buitenlandse op de

Nederlandse literatuur, verschenen in 1824, constateerde Willem de Clercq: "Wat voorts eigenlijk de tegenwoordige meer mystieke school in Duitsland betreft, met hare toovergeschiedenissen en overdreven bewondering voor den voorvaderlijken tijd en kunstroom, kunnen wij niet klagen, dat dezelve hier te veel indruk gemaakt hebbe."⁶ In 1835 verscheen bovendien Jacob Geels *Gesprek op den Drachenfels*, een geestige persiflage op de Duitse (maar ook de Franse) romantische school, die de toch al geringe literaire interesse voor deze stromingen nog verder heeft afgeremd.⁷

Maar ook onder de Nederlandse 'volkskundigen' – zoals elders in het toenmalige Europa nog een bonte verzameling van historici, oudheidkundigen, filologen, dichters en amateurs – zouden de ideeën van de romantici slechts met aarzeling worden ontvangen.⁸ Bekend zijn de oproepen van Grimm en Hoffmann, gepubliceerd in de *Algemeene Konst- en Letterbode* van 1811 en 1821, om teksten van middelnederlandse verhalen en liederen naar hen op te sturen. De reacties waren gering. Ook in 1837 kon de eerste Nederlandse onderzoeker die een verzameling volksverhalen bijeen had gebracht slechts vaststellen dat het de Duitsers waren geweest "die ons het eerst met deze voorouderlijke schatten bekend gemaakt, en ons tot onze schande onze oude taal en letteren geleerd hebben."⁹

Het gehele klimaat was zeker niet gunstig. Als wij echter willen weten waarom het zo gelopen is, waarom de toenmalige 'volkskunde' zich nauwelijks liet inspireren door de Duitse romantiek, dan schieten wij er weinig mee op, als wij Meertens eenvoudig zouden volgen en de desinteresse zouden toeschrijven aan het min of meer ontbreken van een 'nationaal gevoel'. Hadden de Nederlandse geleerden dat wel bezeten, zo mogen wij afleiden uit zijn woorden, dan zouden zij de jonge Hoffmann én zijn aan Herder en de Grimms ontleende ideeën onder trompetgeschal verwelkomd hebben. Maar wij kunnen de zaak evengoed omdraaien. Was het niet veel 'beschamender' geweest voor ons nationaal besef, als deze geleerden dat inderdaad gedaan hadden? Tenslotte waren de ideeën van de Heidelberger romantici nauw verbonden met het opkomende Duitse nationalisme¹⁰, terwijl zich in Nederland een andere ontwikkeling voltrok: geen krachtig nationalisme, zelfs niet onder Lodewijk Napoleon of de inlijving bij het Franse keizerrijk, maar wel een groeiend nationaal besef, dat mede geconstrueerd werd door de Nederlandse 'volkskundigen' op dat moment.¹¹ Daarnaast waren de vaderlandse gevoelens ook zeer verschillend van aard. Wij kunnen hier spreken van een 'westers' en een 'oosters' model van nationale identiteit.¹² In Nederland, dat sinds de Opstand een federalistische maar redelijk stabiele staatsvorm had gekend, bezat de staat een veel grotere betekenis dan in het toenmalige Duitsland met haar driehonderd staatjes, haar 'Kleinstaaterei'. Juist hierin stond Nederland veel dichter bij Frankrijk of Engeland.

Het lijkt mij, dat wij in die verschillende nationale gevoelens ook de reden moeten zoeken waarom de diepere motieven van Hoffmann of de Grimms niet echt begrepen werden in Nederland. Vooral de aan Herder ontleende opvattingen over taal, volk en verleden zullen moeilijk gepast hebben in het Nederlandse gedachtengoed aan het begin van de negentiende eeuw. Het zijn dan ook die begrippen die in de volgende paragrafen aan de orde komen, waarbij ik zou willen benadrukken dat het louter om een verkenning gaat van de verschillende problemen, om een poging

duidelijkheid te verschaffen in de rol die de vaderlandse gevoelens hier in Nederland gespeeld hebben in de ontvangst van vooral de Heidelberger romantiek.¹³

Tegelijk heb ik het artikel opgebouwd rond drie hoofdrolspelers. Hoffmann en Grimm zijn al ter sprake gekomen. Aan Nederlandse zijde gaat het vooral om Willem Bilderdijk. Die keuze is minder verrassend dan zij lijkt. Wat eerder verrast, is dat hij in de historiografische overzichten van de Nederlandse volkskunde niet of nauwelijks wordt genoemd.¹⁴ Zo was hij ondanks zijn hekel aan Duitsland een van de weinigen die een zekere verwantschap voelden met de Duitse romantici en dan vooral met hun bijzondere aandacht voor de middeleeuwen. Het was dan ook geen toeval dat Hoffmann onder de Nederlandse intellectuelen die hij ontmoette juist bij hem het meeste begrip zou vinden en dat al eerder, in 1812, een bescheiden briefwisseling tot stand was gekomen tussen hem en Jacob Grimm. Daarnaast publiceerde Bilderdijk in zijn *Taal- en Dichtkundige Verscheidenheden* en de daarop gevolgde *Nieuwe Taal- en Dichtkundige Verscheidenheden* een aantal middelnederlandse fragmenten, die een belangrijke stimulans hebben gevormd voor de bestudering van de middelnederlandse letterkunde en haar voortleven in de zogeheten 'volksboeken' en 'volksliederen'.¹⁵ Hier gaat het echter in de eerste plaats om de contacten tussen de drie hoofdrolspelers, of liever, om al hun onderlinge misverstanden.

Verschillen rond de taal

Al is het dan de vraag of Hoffmann werkelijk zo miskend is door de Nederlandse geleerden, vast staat dat hij door een geheel ander publiek, de Leidse straatjongens, niet al te hartelijk is ontvangen. Tijdens zijn eerste dagen in de stad werd hij geregeld achterna gezeten. "Kijk eens, de mof!", zo werd er dan geroepen. Nu zal hij ook een opvallende verschijning zijn geweest. Hij droeg een baardje en lange haarlokken en was vermoedelijk nog steeds gekleed als een Duitse student. Pas toen hij naar de kapper was geweest en zich een Hollandse, zwarte fluwelen muts en een blauwe, nauwsluitende broek had laten aanmeten, kon hij zich rustig over straat bewegen.¹⁶

Wat de straatjongens openlijk in zijn gezicht riepen, zei Willem Bilderdijk hoogstens achter zijn rug. Het zal hem zelf verrast hebben, maar hij was al snel gecharmeerd van de jonge Duitser. Tegen een familielid zou hij gezegd hebben: "ik mag hem wel, ook al is hij een mof".¹⁷ Toch moet hij aanvankelijk de grootste argwaan hebben gekoesterd. Immers, Duitsers die zich met het Nederlands bemoeiden, daar kon nooit iets goeds van komen. Enige jaren eerder had hij een *Reinaert*-uitgave van F.D. Gräter volledig naar de prullemand verwezen. Zij bevatte "meer misslagen dan regels", zo had hij vastgesteld en hij had daar aan toegevoegd: "Maar zoo is 't; wanneer een Neerduitsch HS. in de handen van de Duitschers raakt, is het erger dan verloren, want dat dom geslacht verstaat hun eigen taal zelfs niet, hoe zou het de onze."¹⁸

Nu noemt Bilderdijk dezelfde uitgave in zijn allereerste brief aan Grimm. Maar het is opvallend dat hij zich daar heel wat gematigder uit, terwijl hij de uitval naar het domme geslacht maar helemaal achterwege laat.¹⁹ Die beleefde façade is type-

rend voor de gehele correspondentie. Op het eerste gezicht lijkt het alsof de twee heren de grootste bewondering koesteren voor elkaar, maar in feite vormen de brieven een behoedzame pas à deux. Bilderdijk uitte zijn waardering zelfs zo overvloedig, dat Grimm er ongemakkelijk onder werd. In 1815 meldde een vriend van Bilderdijk, Hendrik Willem Tydeman: "Hij klaagt mij (onder ons gezegd) in een brief dat uwe brieven aan hem al te loffelyk, al te loftuitend zijn; zoodat hij uwe hogere kennis, en uw diep laken van zoo vele voor klassiek gehouden Duitschers, wetende er verlegen van wordt."²⁰ Had Bilderdijk echter geweten hoe zijn Duitse correspondent neerkeek op het Nederlands, dan had hij zijn lovende woorden wel voor zich gehouden. In een brief uit 1823, gericht aan de filoloog Karl Lachmann, velde Grimm een opmerkelijk hard oordeel over een middelnederlands gedicht. Het is "dürr und elend gedichtet", zo stelde hij, "wie alles niederländische".²¹

Het is natuurlijk mogelijk dat Grimm met zijn uithaal naar "alles niederländische" slechts de middelnederlandse poëzie heeft verstaan en niet het Nederlands als geheel. Nu zou ook dat Bilderdijk hevig gestoken hebben. Maar als Grimm de taal in haar geheel bedoelde, dan had hij een lange traditie van Duitse hoon en grappen achter zich. Zelfs Herder, wiens werk toch bepaald wordt door een opvallend cultuurrelativisme²², dacht er, evenals Klopstock of Schlegel, niet anders over. "Man übersetze Homer in's Holländische, ohne ihn zu travestieren!", zo had hij eens gespot. Dat was zeker geen goedmoedige humor, integendeel. Voor Herder vormde Homerus (in het toen zo gebruikelijke gezelschap van de oudtestamentische dichters, de *Ossian* en Shakespeare) min of meer de belichaming, het hoogtepunt van zijn veelbezongen *Naturpoesie*.²³ Met andere woorden, het Nederlands was hiervan het absolute tegendeel. Vooral in de tweede helft van de achttiende eeuw zouden zulke meningen steeds vaker verkondigd worden, een ontwikkeling die ons meer vertelt over de Duitsers en hun taal dan over het voorwerp van hun spot. Immers, in dezelfde periode werd onder de hogere burgerij het Hoogduits meer en meer als de standaardtaal aanvaard. En dat bracht met zich mee dat verwante talen als het Nederlands of het Zwitsers steeds gemakkelijker geassocieerd werden met de dialecten die deze zelfde burgerij ondertussen als onbeschaafd terzijde had geschoven.²⁴

Het aardige is dat Bilderdijk deze ontwikkeling al vroeg, in 1783, heeft gesignaleerd en daar tevens een verklaring voor heeft gegeven.²⁵ Het Nederlands komt overeen met de "spraak van hun landvolk", zo meende hij, en dat kon ook niet anders, "dewijl de onze de oudste der beide talen is, en de veranderingen, of door verwisseling van uitspraak, of door vermenging met andere talen ontstaande, het eerste onder de beschaafde wereld gevestigd worden, terwijl het landvolk meer aan het oude gehecht is." In eigen land was het overigens niet anders gegaan: "De zelfde verachting ligt bij ons op de spraak van 't gemeen, en dikwijls niet minder onredelijk."²⁶

Kijken wij nog eens zorgvuldig naar de brieven tussen Bilderdijk en Grimm, dan lijkt al vanaf het begin een conflict te hebben gesmeuld rond de eigen taal, en dan met name rond de oudheid van beide talen en hun 'verbastering', hun corruptie door andere talen, door de eeuwen heen. Voor Bilderdijk lagen de zaken eenvoudig. In een na zijn dood uitgegeven *Mémoire*, een notitie ter bescherming van de

Nederlandse taal die hij vermoedelijk kort na de troonsbestijging van Lodewijk Napoleon in 1806 heeft opgesteld, preees hij de oudheid van het Nederlands. Het Duits van de twaalfde of dertiende eeuw was nog geenszins verdwenen, zo lezen wij, “mais on aurait tort de le chercher en l’Allemagne. Il s’est conservé dans le Hollandais, langue Teutonique.” Sterker nog, het was een misvatting dat men het Nederlands beschouwde “comme un dialecte subordonné de l’Allemand, lequel au contraire n’en est qu’une corruption manifeste”.²⁷ Dezelfde gedachte uitte hij in een voordracht uit 1810, getiteld *Over den afkeer onzer voorouderen tegen het Hoogduitsch (uit hunne taal blijkbaar)*. Ooit waren het Nederlands, het Neder- en het Hoogduits in één gemeenschappelijke taal verenigd, zo stelde hij daar. Maar hij voegde hier direct aan toe: “Dat die taal ongelijk minder by ons verbasterd is, dan in Deutschland, weet ieder, die de oude Duitse letterkunde slechts eenigermate doorloopen heeft.” Het is opnieuw het Middelduits dat verheerlijkt wordt, maar het Hoogduits dat als al te verbasterd – Bilderdijk dacht hier met name aan de Slavische talen – wordt afgewezen.²⁸ Meer impliciet werden dezelfde gevoelens al verwoord in de allereerste brief aan Grimm. In deze direct al in het Frans gestelde brief suggereerde Bilderdijk om of het Frans of het Nederlands te hanteren, of anders “le langage de votre Wolfram von Eschenbach”. Verder dan het Middelduits wenste hij niet te gaan. Kortom, Grimm zal meteen geweten hebben waar hij aan toe was. Waar Bilderdijk zich tegen verzette was dat niet het oudere Nederlands maar het jongere Hoogduits de meest centrale positie zou verwerven binnen het geheel van de Germaanse talen. De zaken lagen precies andersom. Het Hoogduits, “hoe zeer dan verbasterd”, wenste hij hoogstens te beschouwen “als zusterlyke taaltak van den onze en als byspruit van onzen stamboom”.²⁹

Zo eenvoudig als de zaken voor Bilderdijk lagen, zo simpel lagen zij ook voor Grimm. Vooral sinds het verschijnen van Fichte’s *Reden an die Deutsche Nation* (1807-1808) was de mate van verbastering van de Europese talen een centraal gegeven geworden binnen het nationalistische gedachtengoed, zoals zich dat in het toenmalige Duitsland ontwikkelde. Volgens Fichte was juist het Hoogduits het minst verbasterd. Juist daarom was het ook verheven boven alle andere talen, in de eerste plaats boven de Neolatijnse talen, het Frans voorop, maar ook boven de andere Germaanse talen, inclusief het Nederlands. Het verschil lag daarin, “dass der Deutsche eine bis zu ihrem ersten Ausströmen aus der Naturkraft lebendige Sprache redet”. Daarentegen spraken de overige Germaanse stammen “eine nur auf der Oberfläche sich regende, in der Wurzel aber tote Sprache”. Met andere woorden, in Duitsland was “Eigenes behalten”. Elders, onder de andere stammen, was “Fremdes angenommen”.³⁰

Dat Grimm zich van deze tegenstellingen bewust is geweest, dat hij besepte in Bilderdijk eenzelfde taalnationalist te hebben getroffen als hijzelf, blijkt wel uit een brief die hij in 1824 aan Tydeman heeft geschreven. Uiteraard moest hij zijn Nederlandse correspondenten te vriend houden. Hij schrijft: “Überhaupt sollen Nieder- und Hochdeutsche ihre Sprache nicht als gegensätze betrachten, sondern als zwei entfaltungen eines stammes, der dadurch um so reicher erscheint und wenn eine oder die andere entfaltung fehlte, dann im ganzen verlieren würde.” Maar hij komt pas tot deze bezwerende observatie, nadat hij eerst zijn ergernis over Bilderdijk

heeft gelucht. Kennelijk had hij iets vernomen of gelezen over diens ideeën. Hij opent vriendelijk, maar ook weer niet al te enthousiast. "Ich verkenne manche vortheile und schönheiten der niederl. sprache nicht", zo lezen wij eerst. Maar Bilderdijk, zo gaat hij verder, "ist gewöhnlich ungerecht gegen unser hochdeutsch, das er nicht genug kennt oder kennen will. Er nennt es verdorben." Nu zou je het Hoogduits meer 'verdorben', meer verbasterd kunnen noemen dan het oudere Duits, maar er is één verschil: "es ist weniger verdorben, als das holländische, auf welches das französische in wörtern und in der syntax viel nachtheiliger eingewirkt hat."³¹ En daar raakte hij natuurlijk een gevoelige snaar. Sterker nog, Bilderdijk zelf had er verschillende malen op gewezen, kort na de kroning van Lodewijk Napoleon in 1806 en opnieuw in 1810 na de inlijving bij het Franse keizerrijk, dat het Nederlands onder alle Franse invloed talrijke 'verbasteringen' had ondergaan. En meer dan dat, hij was er beducht voor dat de eigen taal zelfs volledig zou verdwijnen.³²

De nationalistische gevoelens van Grimm, zijn hoop dat de Duitse taal de 'Kleinstaaterei' zou overwinnen en het Duitse volk opnieuw verenigen, zijn welbekend. Het waren opvattingen die door de Duitse intelligentsia in vele – soms milde, soms felle – varianten werden gedeeld.³³ Over de opvattingen van Bilderdijk en hun representativiteit is echter veel minder bekend. Enige jaren geleden heeft de historicus N.C.F. van Sas gepleit voor een zekere herwaardering van het vaderlands gevoel, juist over de jaren 1800-1813. In de politieke geschiedschrijving over dit tijdperk heeft men lange tijd geen besef van nationale identiteit willen onderkennen. Daarbij werd dan gewezen op de bijna algehele bereidheid van de Nederlandse elite om – evenals Bilderdijk – ook na 1806, na de kroning van Lodewijk Napoleon, in het Frans te blijven schrijven en spreken. Ook Napoleons zegetocht in 1811, een jaar nadat het land bij het Franse keizerrijk was ingelijfd en het uitblijven van een nationale opstand in 1813 werden als argumenten aangevoerd. Toch was er volgens Van Sas wel degelijk sprake van een besef in meer historisch-culturele zin, waarbij het in het bijzonder de taal is geweest die als nationaal houvast werd aangegrepen. Dichters als Helmers, Loots en Tollens verwoordden zulke gevoelens.³⁴ Maar ook zij waren niet de enigen. Wij vinden eenzelfde fierheid op de eigen taal in Johannes Kinkers *Proeve eener Hollandsche prosodie* (1810). Op dezelfde wijze schreef Matthijs Siegenbeek, de eerste hoogleraar Nederlandse taal- en letterkunde, een *Betoog over de rijkdom en de voortreffelijkheid der Nederduitse taal* (1810) en een andere, ook voor volkskundigen, interessante verhandeling, *Over het verband tussen taal- en volkskarakter der Nederlanden* (1814). Een jaar later verscheen nog eens de inaugurele rede van B.H. Lulofs, *De noodzakelijkheid van de beoefening der eigene taal en letterkunde voor de zelfstandigheid en den roem van eene natie*.³⁵ Bilderdijk stond dus zeker niet alleen. Het lijkt er eerder op dat het juist dit herrezen taalbesef is geweest (voor de periode na 1813 kunnen nog vele titels worden toegevoegd), waardoor een werkelijke ontvangst van de zich ontwikkelende germanistiek al direct bemoeilijkt werd. De centrale positie die hierin aan het Hoogduits werd toegekend zullen ook Bilderdijks tijdgenoten eerder als een degradatie van de eigen taal ervaren hebben dan dat zij, zoals de Vlamingen of de Friezen, aan de taalverwantschap met de andere Germaanse talen een besef van eigen identiteit konden ontleen. Het besef al eeuwen in een eigen staat te

leven, met een verleden dat er wezen mocht, zal daar zeker aan hebben bijgedragen.

Laten wij ter afsluiting van deze paragraaf nog eens kijken naar Hoffmanns herinneringen aan Bilderdijk. De twee mogen elkaar dan gevonden hebben in hun liefde voor de middelnederlandse poëzie, toch heeft Hoffmann ook tegen Bilderdijk nooit iets over zijn diepere motieven durven vertellen. In zijn herinneringen wijst hij op Bilderdijks "Patriotismus für *alles* Holländische" en hij vervolgt: "Ich nahm dies bei verschiedenen Gelegenheiten wahr und scheute mich deshalb gar sehr, *meine* Ansichten über Poesie zu entwickeln und dadurch für das Volkslied zu begründen. Und doch war mein eifrigstes Streben, überall Liebe und Theilnahme für jedes ursprüngliches germanische Element, und so auch in der Poesie unserer verwandten Nachbarn zu erwecken."³⁶ Het was juist dit pangermanisme, ook al bleef het bij Hoffmann en de Grimms een louter culturele notie, waar Bilderdijk niets van moest hebben. Hij deelde de Herderiaanse opvatting dat taal- en volksgemeenschap één waren. Het Nederlands was "de band onzer volksmaatschappij", zoals hij het formuleerde, maar het ging dan inderdaad om het Nederlandse en niet het Germaanse volk.³⁷

Verschillen rond het volk

De arme Hoffmann had het niet eenvoudig tijdens zijn eerste verblijf in Nederland. Werd hij eerst uitgescholden door de Leidse straatjongens, later werd hij ook nog eens uitgelachen "in einer grossen Gesellschaft junger hübschen Mädchen." Zij hadden hem gevraagd of hij iets wilde zingen en hij had daar graag gehoor aan gegeven. Eerst had hij Duitse liederen gezongen en "Alles war erfreut." Maar toen hij ook het "schöne Altniederländische Lied" van de twee koningskinderen had aangeheven, waren de meisjes in lachen uitgebarsten. Hoffmann had dat niet plezierig gevonden, integendeel. Hij had gemeend, zo had hij de meisjes in zijn beste Nederlands voorgehouden, "daß sie ihr eigenes Vaterland und seine schönere poetische Vergangenheit mehr ehren würden." Met het zingen, zo besluit hij nogal zuinigjes, was het die dag gedaan.³⁸

Hoffmann was niet gespeend van ijdelheid, een eigenschap waar Grimm en Lachmann zich in hun brieven nogal eens vrolijk over maakten.³⁹ Misschien dat hij zich daarom na al die jaren – zijn autobiografie verscheen in 1868 – nog steeds lijkt op te winden over wat hem ooit door deze Nederlandse meisjes was aangedaan. Toch lag hun hilarische reactie wel voor de hand. Hoffmanns Nederlands zal niet al te best zijn geweest, maar er was nog iets anders. Immers, in de loop van de achttiende eeuw hadden middelnederlandse liederen zoals dat van *De twee Koningskinderen* veel van hun aantrekkingskracht verloren voor de elite. Dat proces moet al begonnen zijn vóór het midden van de eeuw. In *Apollo's Kermisgift*, een liedboekje uit 1740, vertelt de samensteller hoe hij op bruiloften dikwijls had horen klagen dat er geen nieuwe aantrekkelijke liederen werden geschreven. Eigenlijk had men alleen "die ouwerwetse, welke nog heugden van de tyden van Maarte van Rossem, en die zoo dood gezongen zyn, dat men er eer by zou in slaap vallen, als door vermaekt werden". Aan het einde van de achttiende eeuw lijken de middel-

eeuwse liederen alleen nog door de lagere klassen gezongen te worden. Dan zijn zij nog slechts te vinden in de "blauwe boekjes", de goedkope, vaak in een blauwe omslag gestoken boekjes, die bestemd waren voor het minst draagkrachtige publiek. Veel hiervan werd gedrukt door de firma Koene, een befaamd drukkershuis in Amsterdam.⁴⁰

Het lijkt erop dat de oude liederen hetzelfde lot hebben ondergaan als de middeleeuwse verhalen. Ook die werden steeds minder door de elite gewaardeerd, een ontwikkeling die ook Hoffmann bespeurd moet hebben. Zo had hij bij zijn eerste bezoek aan de rijksarchivaris Hendrik van Wijn een exemplaar ontvangen van diens *Historische en Letterkundige Avondstonden*, dat al verschenen was in 1800. In dit onderhoudende boek wordt ons een blik geboden op de middeleeuwen, althans op het weinige wat er op dat moment over het dagelijks leven en de middelnederlandse letterkunde bekend was. Het geheel is geconstrueerd als een dialoog tussen Volkhart (die de opvattingen van de auteur verwoordt) en het echtpaar Reinout-Aleide. De vrouw is de meest geestdriftige in het gezelschap. Als bijvoorbeeld de gezangen van Ossian ter sprake komen (zij waren vooral door Bilderdijk zeer bekend geworden in Nederland), verbeeldt Aleide zich meteen hoe zulke barden ook in de Germaanse wouden te vinden waren.⁴¹ Interessant is echter dat op een gegeven moment ook de Nederlandse ridderromans besproken worden. Volkhart waarschuwt dat de meeste hiervan in Frankrijk zijn ontstaan, terwijl de verhalen van eigen bodem nauwelijks bewaard zijn gebleven in hun oorspronkelijke vorm. Zij zijn, zo zegt hij, "zedert lange, tot de blauwe Boekery gedoemd, en tot zulk eene laagte (...) vervallen, dat ik ze u naauwlyk durve noemen". En inderdaad, als hij na enig aandringen toch een aantal titels noemt, zoals de *Zwaanridder* en de *Vier Heemskinderen*, kan ook Aleide haar lachen niet houden. Evenals het vrouwelijke gehoor van Hoffmann kan zij "zulke grollen", zoals zij het noemt, moeilijk serieus nemen. Moet zij soms afdalen naar "het Kinderschool"?⁴²

Van Wijn wist ongetwijfeld waar hij het over had. Zo lezen wij bij Bilderdijk hoe de oude verhalen in zijn kinderjaren nog algemeen bekend waren. In zijn uitgave van vier fragmenten uit de *Reinout van Montelbaen* – zij waren hem door Hoffmann toegezonden – vertelt hij allereerst dat de teksten een eeuw eerder nog geen uitleg nodig hadden gehad. Immers, "Ieder kende toen nog de geschiedenis der Vier Heemskinderen, waartoe het behoort, nevens de andere oude Vertellingen die, van hand tot hand overgeleverd, door geheel Europa, van de Venetiaanschen golf tot Grootbrittanjens Westerstrand, gemeen waren." Wat echter gold voor de eerste helft van de achttiende eeuw, gold al minder voor de tweede helft. Dan lijken de verhalen, althans door de elite, als pure kinderlectuur te worden beschouwd. Om Bilderdijk opnieuw het woord te geven: "Overal ontmoette men nog in mijne kindsheid de stempels en afbeeldingen dier vier Ridderen op één paard; en hunne afbeeldingen in koekdeeg behoorden volstandig tot de Sint Niklaasgiften der kinderen, wier grootmoeders, ouders, minnen, of kindermeiden, niet verzuimden hun door het verklaren van dit en alzulke beelden, een smaak van den Oud-ridderlijken moed, onverschrokkenheid, en Godsdienstige gelatenheid in te boezemen, die levens lang indrukken nalieten."⁴³ In zijn kinderjaren (hij werd geboren in 1756)

had hij de verhalen dikwijls gehoord, als hij bij zijn tante of grootmoeder op schoot was genomen.⁴⁴

In dezelfde periode lijken de verhalen ook meer en meer te zijn afgedaald naar de lagere klassen. Althans, aan het einde van de achttiende eeuw verschenen zij alleen nog in de "blauwe boekerij". Betere uitgaven waren niet meer beschikbaar. Sterker nog, zelfs Grimm heeft zich lange tijd hiermee tevreden moeten stellen. Zo had hij in zijn bibliotheek een *Reynaerd de Vos*, een *Fortunatus Borse*, een *Margarete van Limburch* en een *Doctor Faustus* uit respectievelijk 1795, 1796, 1798 en 1800; en daarnaast een *Floris ende Blancefleur* uit 1800, een *Vrouwe Griseldis* uit 1801, een *Vier Heemskinderen* uit 1802 en een *Geduldige Helena* uit 1804. Het gros van deze uitgaven was verschenen bij de firma Koene.⁴⁵

Typerend voor het toenmalige Nederland is echter, dat de elite zich niet alleen heeft afgewend van al deze liederen en verhalen maar ze ook bewust bestreden heeft. Ongeveer op hetzelfde moment waarop Hieronymus van Alphen zijn opvoedkundige kindergedichtjes publiceerde, schreef Betje Wolff bijvoorbeeld dat kinderen niet door de middeleeuwse verhalen bedorven mochten worden. En zij noemt dan onder andere *De vier Heemskinderen*, *Valentijn en Ourson*, *Fortunatus Borse* en *De schoone Helena*. Wij vinden eenzelfde boodschap in de *Ongelukkige levensbeschrijving van een Amsterdammer*, verschenen in 1775. Eigenlijk was het al in de kinderjaren misgegaan met deze Amsterdammer. Het enige wat hij las waren zeventiende-eeuwse verhalen als de *Historie van Bontekoe* en *Claas Compaan* en oudere lectuur als *Valentijn en Ourson* of de *Uilenspiegel*. Kennelijk kon er weinig goeds van komen, als kinderen nooit iets anders hadden gelezen.⁴⁶

Hoe de ontwikkelingen precies zijn verlopen, is op het moment nog moeilijk te zeggen. Maar het lijkt meer dan waarschijnlijk dat de middeleeuwse verhalen en liederen, die rond het midden van de achttiende eeuw nog redelijk bekend waren onder de elite, zo'n zestig tot zeventig jaar later nagenoeg in vergetelheid zijn geraakt. In ieder geval moest Hoffmann in 1823 constateren dat eigenlijk niemand wist waar hij het over had: "Ich suchte hie und da auf das Eigenthümliche und Vortreffliche der Volkspoesie aufmerksam zu machen, umsonst, niemand gewann eine andere, eine bessere Ansicht: die Einen hielten die octroyierten Lieder der einflußreichen Gesellschaft 'Tot nut van't algemeen' für Volkslieder, die Anderen verwechselten nach wie vor Volkslieder und gemeine Gassenhauer, woran freilich Holland überreich ist, mit einander."⁴⁷

De uithaal naar de Nederlandse straatliederen laten wij maar passeren⁴⁸, al is het opvallend dat Bilderdijk minder fijngevoelig was op dit punt en een kleine verhandeling wijdde aan een "oud Amsterdamsch volksdeuntjen", waarbij hij ook enige scabreuze liedjes vermeldde.⁴⁹ Veel interessanter in Hoffmanns verzuchting is de verwarring rond zijn verheven 'Volkspoesie' en de vijf, tussen 1789 en 1806, verschenen bundels *Volks-liedjens* van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Treffender had hij de botsing tussen zijn eigen, romantische opvattingen en de verlicht-emanipatorische ideeën in het toenmalige Nederland nauwelijks kunnen weergeven. Het was een verwarring rond liederen *voor* en *door* het volk, met daarachter – en daar gaat het om – een geheel verschillend volksbegrip dat nauw ver-

bonden was met de nationale gevoelens, zoals die zich op dat moment in Nederland en Duitsland hadden ontwikkeld.⁵⁰

Nu was het 'Nut', opgericht in 1784, zeker niet het enige genootschap dat het schrijven van 'Volks-liedjes', van liederen vóór het volk, actief bevorderd had. Hetzelfde gold voor de in 1777 opgerichte Oeconomische Tak van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen. Geïnspireerd door dit genootschap had Betje Wolff, die zich ook al zo verzet had tegen de middeleeuwse verhalen, samen met Aagje Deken een bundel *Economische Liedjes* geschreven, waarmee zij hoopten de bestaande en door hen verafschuwde liederen onder het volk te kunnen vervangen.⁵¹ Toch is de betekenis van het Nut het grootst gebleken. Vooral door toedoen van dit tweede genootschap zouden de middeleeuwse liederen en verhalen nu ook onder de lagere klassen bestreden worden. In het onderwijs werden zij bijvoorbeeld vervangen door nieuwe lectuur, waarin de verlichte beschavingsidealen van het Nut zeer concreet tot uiting werden gebracht. Hoe ingrijpend dit proces is geweest en hoe vooral de oude verhalen, de zogeheten 'volksboeken', hiermee in het nauw werden gebracht, kunnen wij enigszins opmaken uit het oordeel van L.Ph.C. van den Bergh. In 1837 publiceerde deze latere rijksarchivaris een verzameling Nederlandse volksverhalen, voorzien van een inleiding waarin hij de inspanningen van het Nut stevig op de korrel nam. Hij toonde begrip voor het algehele streven naar 'volksverlichting', naar de 'verbetering der volksletterkunde', zoals dat aan het einde van de achttiende eeuw vooral door het Nut in gang was gezet. Maar het resultaat was geweest dat "ettelijke dier volksboeken reeds schaarsch geworden, eenigen geheel verdwenen zijn". Immers, "ook de lectuur der lagere klassen moest veranderd en zij van hunne voorouderlijke boeken afgetrokken worden". Er waren zelfs geheel nieuwe 'volksboeken' en 'volksliederen' geschreven die het volk tot deugd en godsdienst moesten opwekken. In dit laatste kon Van den Bergh slechts een mislukking zien, want "men toonde het volk slechts ten halve te kennen". De "nieuwere volksschrijvers" hadden de "volkstoorn" eenvoudig met de eigen "burgertoon" verward. In feite was het te danken aan het gebrekkige onderwijs van de voorgaande eeuwen, dat er tenminste nog iets van de oude literatuur bewaard was gebleven.⁵²

Van den Bergh is een van de weinigen geweest die de negatieve gevolgen van alle beschavingsarbeid, van deze 'volksverlichting', zo duidelijk aan de orde heeft gesteld. Zelfs andere verzamelaars, andere 'volkskundigen' in deze tijd, zoals J.C.W. le Jeune of Jacobus Scheltema, uitten zich uiterst lovend over de volksliedjes van het Nut. Zoals de laatste schreef, "zy hebben zeer veel kwaads verdrongen".⁵³ Het zegt veel over de maatschappelijke aanvaarding van het Nut, misschien nog wel meer dan de misverstanden waar Hoffmann op stuitte, als hij tegenover Nederlanders over zijn geliefde 'Volkspoesie' begon.

Het zal ondertussen duidelijk zijn geworden dat het volk dat de Nederlandse elite voor ogen stond, een geheel andere categorie heeft gevormd dan het mystieke, los van enige landsgrenzen bestaande volk dat Hoffmann, de Grimms en al hun geestverwanten voor zich zagen.⁵⁴ Zoals Jacob Grimm het formuleerde: "was haben wir denn gemeinsames als unsere sprache und literatur?"⁵⁵ Voor de volksopvoeders van het Nut ging het om een zeer concrete categorie, om het lagere volk, of liever

het incorporeren van deze medeburgers in een al aanwezige cultuurgemeenschap waarbinnen het geboorteland, de territoriaal afgebakende natie een centrale rol vervulde. Vooral na 1800 zou deze volksverlichting dankzij het Nut een brede basis verwerven. In de achttiende eeuw had dit genootschap, bezorgd over de neergang van de Republiek, zich gericht op wat het als de bron beschouwde van alle achteruitgang: het morele verval onder het lagere volk. Maar pas onder de Bataafse Republiek zou dit programma ook politieke werkelijkheid worden, mede omdat heel wat voormannen van het Nut in de nieuwe regeringscolleges werden benoemd.⁵⁶ Uiteindelijk zou het volksonderwijs een belangrijke stimulans ontvangen in de Onderwijswet van 1806, waaraan opnieuw het Nut een belangrijke bijdrage had geleverd. Daarnaast waren lokale afdelingen over het gehele land actief in de stichting van scholen en bibliotheken, waar dan weer de uitgaven van het genootschap, inclusief de nieuwe volksboeken en volksliedjes, direkt de weg naar het volk moesten vinden.⁵⁷ Het Nut kon dit allemaal doen, omdat juist na 1800 het ledental op explosieve wijze was gegroeid, een ontwikkeling die deels heeft samengehangen met de 'nationalisering' van de Bataafse revolutie, het proces van consolidatie dat de oude politieke tegenstellingen moest overbruggen. Juist in dit klimaat, waarin de breuk met het verleden, met de Republiek, steeds duidelijker werd gevoeld, kon zich een besef van nationale identiteit ontwikkelen waarin de taal en het verleden een nieuwe betekenis kregen maar waarin ook de volksopvoeding, de incorporatie van de lagere klassen in het op de staat gerichte natiebesef, een opmerkelijke rol vervulde.⁵⁸

Verschillen rond het verleden

Een van de aardigste anekdotes die Hoffmann in zijn herinneringen aan Nederland vermeldde, betreft een bezoekje aan de kermis in Sassenheim. Wat hij eigenlijk verwachtte was een volksfeest zoals hij die kende uit de schilderijen van Teniers, maar wat hij aantrof was heel wat anders: een paar kraampjes en een lange, volgepropte danszaal, waar vier muzikanten "wie die ärgsten Bierfiedler" hun muziek ten beste gaven. Ook het dansen was niet veel. Steeds kwam een paartje naar voren, maakte wat sprongen, draaide een paar keer in de rondte en dan had zich het volgende paartje al weer gemeld. Maar wat Hoffmann het meest getroffen had, was het zingen van een stel meisjes. Een van hun liedjes, een kinderversje van Van Alphen, was hem altijd bijgebleven:

"Ach mijn zusje is gestorven,
Maar eerst dertien maantjes oud,
'k Zag haar in haar doodkist leggen,
Ach, wat was mijn zusje koud."⁵⁹

Een verrassende tekst voor een kermis, maar dan volgde nog eens uitgelaten ("in wilder Lust"):

"Lapperdi Lapperdi Lorischi Lorischi
Lapperdi Lapperdi Lorischa!"⁶⁰

Het laatste klinkt niet echt Nederlands (maar ook niet Duits), de oude Hoffmann zal zich het precieze refrein niet meer herinnerd hebben. Het geheel klinkt echter als een volledige travestie van Van Alphen, ongetwijfeld omdat deze meisjes in hun kinderjaren tot vervelens toe met zijn verlichte gedichtjes waren opgevoed. Nu zouden moderne volkskundigen en cultuurhistorici juist zeer geïnteresseerd zijn in zo'n stukje mondelinge traditie en dan vooral in de verrassende satirische 'toeëiging' van een hoogst serieuze, geschreven traditie. Maar dat lag anders voor Hoffmann, hij wist er eigenlijk geen raad mee. Ook al waren het geen straatliederen, geen 'Gassenhauer', die de meisjes gezongen hadden, het was ook zeker geen 'Volkspoesie', laat staan dat hierin nog een 'germanisches Element' te ontdekken viel. Het is in feite dezelfde houding die wij aantreffen bij Grimm. Ook al werden hem heel wat 'blauwe boekjes' toegezonden, in het verschijnsel van de boekjes of de vertelcultuur daaromheen was hij in wezen niet geïnteresseerd. Hij had zeker oog voor de mondelinge overlevering, voor de "nie stillstehenden Fluß lebendiger Sitte und Sage", zoals hij het verwoordde. Tot op zekere hoogte achtte hij deze bron zelfs waardevoller dan de schriftelijke traditie: "Haben diese zahlreichen schriftlichen denkmale gleichsam einzelne knochen und gelenke der alten mythologie übergelassen, so rührt uns noch ihr eigener athemzug an aus einer menge von sagen und gebräuchen, die lange zeiten hindurch vom vater dem sohn erzählt wurden." Maar uiteindelijk hechte hij slechts betekenis aan de mondelinge overlevering in zoverre zij een venster opende op de 'alte mythologie' of, zoals hij het vaker formuleerde, op de 'Ursprünge', de eerste, nog krachtige en onbedorven fasen van de eigen geschiedenis, waarin de 'Volkspoesie' op spontane wijze was ontstaan. In wezen bezag hij, zoals Hoffmann en zovele volkskundigen na hen, alle jongere historische gegevens vanuit deze ahistorische continuïteitsgedachte.⁶¹ Wij zouden het ook een kwestie van 'allochronisme' kunnen noemen, een ontkennen van 'gelijktijdigheid', zodra de mondelinge overlevering in beeld kwam.⁶²

Nu is het zeker niet zo dat een dergelijke continuïteitsgedachte geheel afwezig is geweest onder de Nederlandse 'volkskundigen' aan het begin van de negentiende eeuw. Maar dan ging het toch om enkelingen, zoals de Groningse predikant Nicolaus Westendorp, met diens *Verhandeling over de Noordse mythologie*.⁶³ En veel bijzonders was dat niet, aldus Grimm. In een brief aan Tydeman noemde hij het boek "sehr schwach"; de auteur "hat vielerlei gelesen, aber unverdaut, und zeigt keinen anfang von gelehrsamkeit."⁶⁴ Overigens is de ontstaansgeschiedenis van de verhandeling typerend. Het ging om het met goud bekroonde antwoord op een prijsvraag, uitgeschreven door de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Maar de Maatschappij was helemaal niet geïnteresseerd in de Nederlandse mythologie of elementen hiervan die in de mondelinge overlevering bewaard zouden zijn gebleven. Men had louter een literair doel voor ogen gehad. Men had een overzicht willen hebben van de Skandinavische mythologie, in de hoop dat de Nederlandse dichtkunst hier haar voordeel mee zou doen. De juryleden hebben dan ook lange tijd gearzeld wat zij met het ingezonden antwoord moesten doen.⁶⁵

In feite spraken de middeleeuwen nauwelijks aan. Al kunnen wij vanaf het einde van de achttiende eeuw ook voor Nederland spreken van een literaire interesse in dit tijdvak, van een 'literary medievalism', een diepere belangstelling bleef

toch uit. Zoals De Clercq het in 1824 verwoordde, “De middeleeuwen worden toch nog meestal als eene duistere nacht beschouwd”. Een van de belangrijkste belemmeringen is ongetwijfeld het heersende protestantse klimaat geweest. De heiligenlegendes bijvoorbeeld (ik laat opnieuw De Clercq aan het woord), “werden nog niet uit het stof der boekverzamelingen opgezocht.”⁶⁶ Weliswaar was in 1796 een einde gekomen aan de formele achterstelling van de katholieken, maar het is bekend dat hun aandeel in de Nederlandse cultuur nog zeker een aantal decennia zeer bescheiden zou blijven. En ook hun aanzien was aanvankelijk nog gering. Het kan haast geen toeval zijn dat Bilderdijk, een van de weinigen die wel een diepgaande interesse hadden opgevat voor de middeleeuwen, er op een gegeven moment van verdacht werd dat hij rooms wilde worden. Zelfs zijn vriend Tydeman sr. wilde toen weten hoe het zat.⁶⁷ Een anti-katholieke gezindheid heeft zeker een rol gespeeld in de receptie van de romantiek.⁶⁸

Uiteraard hebben de middeleeuwen en ook de Batavieren geenszins ontbroken in de vaderlandse gevoelens zoals die zich na 1800 ontwikkelden. Helmers, Loots en Tollens wijdden hun werk ook aan dergelijke onderwerpen. Maar het is opvallend dat in Helmers' *Hollandsche Natie*, het hoogtepunt van de tegen de Fransen gerichte ‘verzetspoëzie’, slechts kort wordt stilgestaan bij de middeleeuwen. Het gaat voornamelijk om Jan van Schaffelaar en Albrecht Beylinc.⁶⁹ Nederland had meer om trots op te zijn. Toen Duitsland niets meer betekende, zoals Helmers memoreert (“Ja! Deutschland had geen kunst, geen taal, geen smaak: 't was nacht”), beleefde Nederland juist haar Gouden Eeuw.⁷⁰ Ook later bleef de belangstelling voor de middeleeuwen toch ondergeschikt aan die voor de vrijheidsstrijd en de zeventiende eeuw. In 1827 verscheen weliswaar een verhandeling van D.J. van Lennep, in één band geplaatst met zijn *Hollandsche Duinzang*, waarin de auteur, geïnspireerd door het werk van Walter Scott (de Engelse romantiek werd wel geaccepteerd), een pleidooi hield voor het schrijven van romans die de eigen middeleeuwen tot onderwerp hadden. Zijn zoon Jacob zou daar ook spoedig gehoor aan geven, bijvoorbeeld met zijn *Roos van Dekama* uit 1836, terwijl J.F. Oltmans in 1838 *De schaapherder* publiceerde, een andere beroemd geworden roman. Maar in dezelfde jaren volgde een ander pleidooi, van R.C. Bakhuizen van den Brink. Hij riep de schrijvers van historische romans op om hun stof juist niet, zoals dat zoveel in het buitenland gebeurde, aan de middeleeuwen te ontleen maar aan de Opstand en de Gouden Eeuw.⁷¹ Juist die periode lijkt telkens te overheersen in het nationaal besef, zoals de vroege ‘volkskundige’ Van den Bergh een vaderlands gevoel onder het volk bespeurde dat niet zozeer op de middeleeuwen maar veeleer op de periode daarna was gericht. Als de verlichters van het Nut het volk slechts “ten halven” begrepen, zoals hij het formuleerde, dan kwam dat doordat zij geen weet hadden van de vaderlandsliefde onder het volk. Juist uit die gevoelens las het steeds weer “de ridderromans, die van de vroegere helden gewaagden, daarom waren de tafereelen uit de Spaansche overheersing, daarom de daden en zegepralen van Maurits, Frederik Hendrik, de Ruiters en Tromp zoo tot volksverhaal en volkslied geworden, en dit wekte en verlevendigde het nationaalgevoel en de vaderlandsliefde, die ras bij een volk uitsterft, dat zijne voorouders vergeten kan.”⁷²

In feite betekende dit teruggrijpen op de zeventiende eeuw, dat hiermee al direct een meer historisch element in de mondelinge traditie werd ingebouwd dan Grimm zelf nodig of wenselijk had geacht. De nieuwe verhalen en liederen die na de Opstand waren ontstaan pasten moeilijk in diens continuïteitsgedachte. Ook achter deze meer en minder mythologische visies op het verleden, zo zouden wij kunnen zeggen, lag uiteindelijk een verschil in twee verschillende modellen van nationale identiteit, het 'westerse' en het 'oosterse'. Al vanaf de vrijheidsstrijd had Nederland haar eigen staat, die in de eenheidsstaat van 1798 bevestigd zou worden. Een nationale trots op deze staat was al aanwezig in de jaren 1760 en 1770, toen zich zowel onder staats- als oranjegezinden een ware vaderlandcultus ontwikkelde. De meeste aandacht ging toen naar de politieke, de militaire en de geloofshelden, degenen die de staat hadden opgebouwd. De culturele helden, de schilders, schrijvers en geleerden die vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw verheerlijkt zouden worden, stonden nog op het tweede plan.⁷³ Bladeren wij nog eens door Helmers' *Hollandsche natie*, dan zien wij hoe ook daar de kunsten en wetenschappen niet echt op de voorgrond zijn geplaatst. Zij komen pas aan bod in de twee laatste zangen, in de vijfde en zesde zang. In de zangen daarvoor gaat het om Willem de Zwijger, Maurits en Frederik Hendrik, om De Ruyter, Tromp en Evertsen en andere, vergelijkbare helden als Piet Hein, Houtman, Tasman en Willem Barendsz.

Besluit

In 1841 publiceerde de predikant O.G. Heldring een boekje, waarin hij verslag deed van een voetreis over de Veluwe die hij met een vriend had ondernomen en waarin hij tevens een reeks volksverhalen vermeldde die hem onderweg door de lokale bevolking waren verteld.⁷⁴ Ik zou niet durven beweren dat dit het beste is wat de volkskunde in de eerste helft van de negentiende eeuw heeft opgeleverd, maar het is in bepaalde opzichten zeer representatief en het geeft ons ook een indruk wat eventueel een Nederlandse volkskunde had kunnen worden, los van de romantische continuïteitsgedachte.

Wat opvalt is dat wij veel van de elementen die hierboven ter sprake kwamen terugvinden in dit aardige etnografische reisverslag. Er zijn ook nieuwe elementen. Zo vergelijkt Heldring de uitgestrekte heidegebieden (zij waren toen nog ruimschoots aanwezig) met de Amerikaanse steppen, die niet lang daarvoor op beeldende wijze beschreven waren door James Fenimore Cooper en Washington Irving.⁷⁵ Maar wij vinden heel wat bekende thema's. Als de twee wandelaars terecht zijn gekomen bij het gehucht De Ginkel, wanen zij zich "op de bergen der Hooglanders verplaatst, en in de tijden van Ossiaan teruggebragt".⁷⁶ Als zij Barneveld zien liggen, vervult de kerktoren hen met nationale trots: "Een huivering overviel ons, toen wij ter regterzijde op den toren staarden, vanwaar de moedige Schaffelaar den doodelijken sprong waagde." De heuvel De Pampel bij Hoenderloo wordt zelfs een 'lieu de mémoire' waar zich de hele Nederlandse geschiedenis zou hebben afgespeeld, van de strijd tegen de Romeinen tot de veldtocht tegen de Belgen. "Den Pampel ongeschonden! Neêrland gered! Oranje boven!", zo wordt de

lofzang afgerond.⁷⁷ En ook de zeventiende eeuw, zoals die bijvoorbeeld in de interieurs van de boerderijen nog te herkennen viel, wordt met nostalgie gememooreerd.⁷⁸

Het zijn vooral de verzamelde verhalen die het boekje zijn plaats gegeven hebben in de volkskundige literatuur. Het is een vroeg voorbeeld van veldwerk en Heldring was daar uitermate geschikt voor. Hij moet zich zeer gemakkelijk onder de boerenbevolking bewegen hebben. Vele jaren later, bij zijn dood in 1876, zou een vriend enige herinneringen ophalen aan Heldrings eerste jaren in Hemmen, het Betuwse dorpje waar hij in 1827 was beroepen. Het is een fraaie typering: "Men kon hem vinden langs korenakkers, aardappel- en tabaksvelden, in kersen- en ooftboomgaarden met een in dik staal gemonteerde bril op den breeden neus, met de pet op het gevulde kroesachtige haar, met den stevigen wandelstok in de gespierde hand, terwijl de voeten in stevige klompen gestoken waren. Hier maakte hij een praatje met een daggelder bij een hooischelf, ginds leunde hij op de onderdeur eener schaapskooi, elders zat hij onder een rieten dak koffie te drinken uit een aarden kopje, terwijl hij vuur sloeg uit zijn tondeldoos, om zijn Deutsche pijp in de brand te houden."⁷⁹ Als wij vervolgens de inleiding lezen bij het boekje over de Veluwe, dan worden de verwachtingen nog hoger gespannen. Daar vertelt hij dat het onder andere zijn wens is "om, zoo er hier of daar nog eene legende onder het volk verscholen was, dezelve aan de vergetelheid te ontrukken en aan hen over te geven, die misschien lange tijd in de waan verkeerende, dat slechts Duitschland rijk is in overoude sagen, meer en meer bemerken zullen, dat ook het vaderland zijne eigene schoone verhalen bezit, uit dagen waarin alles in de natuurlijke en zedelijke wereld nog een geheel andere gedaante, dan heden moest hebben." En hij voegt daaraan toe: "Maar dan, als men deze vinden wil, moet men de hutten, waar de meeste verhalen nog van vader op zoon overgaan, niet voorbij gaan". Bovendien moest men de mensen niet één maar meer keren bezoeken: "Slechts de herhaalde kennismaking met het landvolk levert in dezen opzigte eenige resultaten op." Heldring wist waar hij het over had.⁸⁰

Toch is de uiteindelijke oogst nogal mager. De wandelaars hadden nog andere doelen, zoals het het opsporen van Germaanse nederzettingen en grafheuvels, de zogeheten 'wierden'.⁸¹ En er speelt nog een andere, zeer belangrijke factor. Heldring wordt pas echt enthousiast, als zij gastvrijheid hebben gevonden in het gezin van een imker of 'bijman' in de buurschap De Valk. Over sagen of legenden horen wij niets, wel over de boeken die hij aantrof. Hij vond er de *Boekzaal der geleerde wereld*, "deze grondzuil van het Nederlandse protestantisme", daarnaast de *Bijbel der Jeugd* van J.H. Van der Palm en verder "de meeste werken van het Nut van 't Algemeen; eenige oude geschiedkundige werken" (maar geen romans, zo wordt er direct aan toegevoegd) "en een stel Geldersche Volks-almanakken, alsmede eene Volks-bode".⁸²

Het lijkt geen twijfel dat Heldring dit het mooiste moment heeft gevonden van zijn voetreis. Hij kan er nauwelijks over uit dat hij midden in deze woestenij ("Hier was geene school, geene kerk, er was niets, dan de lust om zich zelven te oefenen") juist deze blijken van volksverlichting, van de invloed van het Nut, had aangetroffen. Ook lijkt het hem weinig zorgen te baren dat deze volksverheffing wel eens in

botsing zou kunnen komen met de mondelinge tradities die hij op hetzelfde moment nog in de Veluwe hutten had bespeurd. Wij stuiten hier opnieuw op de twee verschillende accepties van het begrip 'volk'. Zijn interesse heeft iets dubbels en juist daarin lijkt hij zeer representatief.⁸³ Het is duidelijk dat hij gecharmeerd was van wat er in Duitsland aan volksverhalen werd opgetekend (als hij in de buurt van Wolfheze een Rijnlegende noteert, worden de gebroeders Grimm zelfs expliciet vermeld). Maar of de interesse erg diep ging, of deze meer was dan een wat oppervlakkige, literaire interesse, mag zeker betwijfeld worden.⁸⁴ Uiteindelijk overheerst bij deze latere voorman van het Réveil toch het maatschappelijke hervormingsstreven van het Nut. Zo constateert hij dat "vele landstreken in Gelderland" nog "diep in het bijgeloof verzonken" zijn, iets dat hem met droefheid vervult. Op deze wijze zullen deze mensen nooit aan de armoede ontsnappen. Hierbij past ook zijn lof voor de fabrieken die in dezelfde streken waren opgericht. Vooral bij Apeldoorn is hij vol waardering voor de vele papiermolens, de kopermolens, een fabriek voor marokijnleder en een chloorkalkfabriek. Zij hebben immers welvaart gebracht in dit gebied. En ook wijst hij op de straatwegen en kanalen "die het anders zoo eenzame land doorsnijden". De spoorwegen zullen weldra volgen.⁸⁵

Heldring heeft dus zeker geen allochronistisch beeld geschilderd van de Veluwe. Het gebied was volop in ontwikkeling. Dat heeft, vergeleken met het onderzoek van de Grimms en hun geestverwanten, iets verfrissends. De in het Duitse onderzoek zo overheersende continuïteitsgedachte is hoogstens op de achtergrond aanwezig, terwijl wij tevens geïnformeerd worden over wie nu precies welke verhalen vertelt. Ook die historische context wordt ons niet onthouden. Wij zien hier iets van wat een eigen, Nederlandse volkskunde had kunnen worden, los van de Duitse romantiek. Maar wij weten dat het nooit zover is gekomen, misschien wel omdat juist in het ontbreken van de continuïteitsgedachte ook de grote zwakte heeft gelegen van het Nederlandse onderzoek. Juist het steeds weer willen benaderen van de 'Ursprünge', de 'Volksgeist', de oorspronkelijke 'Volkspoesie' en wat dies meer zij is waarschijnlijk de enige weg geweest, althans op dat moment, waarmee een werkelijk fundament voor de volkskunde kon worden gelegd. Alleen vanuit dat perspectief en de krachtige nationalistische motieven die hierachter lagen werden de verhalen en liederen van het volk meer dan uitingen van bijgeloof en onbeschaafdheid, omstandigheden waaruit datzelfde volk voortdurend moest worden verlost.

Between 'National Spirit' and 'National Edification'. Folklore and National Identity at the Beginning of the Nineteenth Century

The author examines the point of view, held among others by the Dutch ethnologist P. J. Meertens, that the meagre output of Dutch ethnology at the beginning of the nineteenth century should be ascribed to a poorly developed tradition of national identity. It is argued that while such sentiments certainly existed in the Netherlands in the early nineteenth century they differed quite markedly from the contemporary feelings of national identity in Germany, from which Romantic intellectuals such as the Grimm brothers derived so much of their inspiration. Indeed, it was this difference – the well-known opposition between a 'western' and an 'eastern' model of national identity – that would interfere with a serious reception in the Netherlands of the ideas of the Grimms and other Heidelberg Romantics.

In tracing this reception the author discusses the core concepts of language, people (*het Volk*), and history. The argument is constructed around the contacts, or rather the misunderstandings, between three protagonists: the Germans Jacob Grimm and August Hoffmann von Fallersleben, and the Dutch poet Willem Bilderdijk.

* Met dank aan Maria-Theresia Leuker en vooral aan Gert-Jan Johannes. Ook hij heeft een eerdere versie van dit artikel van commentaar voorzien, maar lang daarvoor had hij mij al eens aangespoord om Willem Bilderdijk als vroege 'volkskundige' te bekijken.

1. A.H. Hoffmann von Fallersleben, *Mein Leben. Aufzeichnungen und Erinnerungen* (Hannover 1868) I, 125.
2. Hoffmann, *Mein Leben*, I, 214.
3. P.J. Meertens, 'Nederlandsche Volkskundestudie voor 1888', *Volkskunde* 50 (1949) 29-30.
4. De miskenning werd al door Verdam in twijfel getrokken. Zie J. Verdam, 'Herinnering aan Heinrich Hoffmann von Fallersleben', *Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (1898) 80-103.
5. Over deze vertaling en de ontvangst, zie René van de Zijpe, 'Die erste niederländische Übersetzung Grimmscher Märchen von 1820', *Brüder Grimm Gedenken*, Bd. 2, red. L. Denecke (Marburg 1975) 168-182.
6. W. de Clercq, 'Verhandeling ter beantwoording der vraag: welken invloed heeft vreemde letterkunde, inzonderheid de Italiaansche, Spaansche, Fransche en Duitsche, gehad op de Nederlandsche taal- en letterkunde, sinds het begin der vijftiende eeuw tot op onze dagen?', *Verhandelingen van het Koninklijk-Nederlandsche Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten*, 2e klasse, dl. 3 (1824) 215. Over de precieze betekenis van deze passage – De Clercq was zeker geen tegenstander van de Duitse romantiek, wel van haar meer extreme uitingen – zie W. van den Berg, *De ontwikkeling van de term 'romantisch' en zijn varianten in Nederland tot 1840* (Assen 1973) 303-304 en 303n.12.
7. Jacob Geel, *Gesprek op den Drachenfels* (Leiden 1835). Over diens persiflage, zie Van den Berg, *De ontwikkeling*, 377-428.
8. Voor enige verhelderende opmerkingen over de 'volkskunde vóór de volkskunde', zie de bijdrage van W.Th.M. Frijhoff aan dit themanummer.
9. L.Ph.C. van den Bergh, *De Nederlandsche volksromans. Eene bijdrage tot de geschiedenis onzer letterkunde* (Amsterdam 1837) 162.
10. Nationalisme, als ideologie en beweging, moet uiteraard onderscheiden worden van meer diffuse begrippen als nationale identiteit of nationaal gevoel. Vgl. b.v. A.D. Smith, *National Identity* (Londen 1991) vii. Dit werk vormt ook een goed overzicht van de talrijke discussies over begrippen als nationalisme, natievorming en nationale identiteit. Voor een verhelderende samenvatting van de belangrijkste definities, zie tevens A. Labrie, 'La religion civile'. Nationalisme, nationale staat en modernisering in Europa', in: L.H.M. Wessels en A. Bosch (ed.), *Veranderende grenzen. Nationalisme in Europa, 1815-1919* (Nijmegen en Heerlen 1992) 59-103, spec. 63 e.v.
11. Ik laat de anders verlopen ontwikkelingen in Vlaanderen, maar ook die in Friesland, in dit artikel terzijde. Met de notie van nationaal bewustzijn als 'maatschappelijke constructie' – ik verwijs hier slechts naar bekende begrippen als 'imagined community' (Anderson) of 'invention of tradition' (Hobsbawm) – hanteer ik uiteraard een andere visie dan Meertens, die de volkskunde alleen zag aarden waar een sterk nationaal besef al aanwezig is.
12. Voor een recente uitwerking van dit bekende onderscheid, waarbij wij onder 'oosters' vooral Oost-Europa (d.w.z. alles ten oosten van de Rijn) en Azië moeten verstaan, zie Smith, *National Identity*, 8-15.
13. Voor een eerdere verkenning van deze invloed, maar dan met name op het mythologische onderzoek aan het begin van de negentiende eeuw, zie A.J. Dekker, '150 jaar Nederlands volksverhaal-onderzoek', *Volkskundig Bulletin* 4 (1978) 1-28, spec. 2-9.
14. Het aantal overzichten is zeer gering en eerder inventariserend dan analytisch van aard. Zie naast de studies van Meertens en Dekker, genoemd in de noten 3 en 10: Jacques R.W. Sinninghe, 'Die Brüder Grimm und die Anfänge volkskundlicher Feldforschung in den Niederlanden', in: L. Denecke en I.-M. Greverus (ed.), *Brüder Grimm Gedenken 1963. Gedenkschrift zur hundertsten Wiederkehr des Todestages von Jacob Grimm* (Marburg 1963) 421-434; en vooral: I. Vermeiren, *Algemene Konst- en Letterbode (1788-1862)* (Antwerpen 1972). (= *Nederlandse Volkskundige Bibliografie* 15). Zie voor een bredere context: Auke van der Woud, *De Bataafse hut. Verschuivingen in het beeld van de geschiedenis (1750-1850)* (Amsterdam 1990).
15. Over de contacten tussen Bilderdijk, Grimm en Hoffmann, zie vooral H. de Buck, *De studie van het middelnederlandsch tot in het midden der negentiende eeuw* (Groningen en Den Haag 1930) 93-124.

16. Hoffmann, *Mein Leben*, I, 264.
17. "Obschon er ein Mof ist, so mag ich ihn doch wol leiden", Hoffmann, *Mein Leben*, I, 279.
18. Gecit. bij R. Schokker, *Bilderdijk en Deutschland* (Harderwijk 1933) 96.
19. Wij lezen slechts: "Il n'y a pas de doute que Mr. Gräter ne s'acquitte parfaitement bien de son entreprise." Zie *Lettres de Dr. Willem Bilderdijk à Mr. Jacob Grimm* (Amsterdam 1837) 4. Pas in een latere brief trekt Bilderdijk harder van leer: "le Reynaert, tel que Mr. Gräter le donne, fourmille de fautes." Zij worden vervolgens achter elkaar opgesomd, ibidem 47-49.
20. *Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk met de hoogleraren en mrs. M. en H.W. Tydeman gedurende de jaren 1807 tot 1831*, uitg. door H.W.T. Tydeman (Sneek 1866-1867) II, 124.
21. A. Leitzmann (ed.), *Briefwechsel der Brüder Jacob und Wilhelm Grimm mit Karl Lachmann* (Jena 1927) I, 400 (4/6/1823).
22. Zie b.v. Isaiah Berlin, *Vico and Herder: Two studies in the History of Ideas* (Londen 1976) 157.
23. Over de ook in Nederland zeer gebruikelijke gelijkstelling van Homerus, de oudtestamentische dichters, de *Ossian* en zelfs Da Costa, zie G.J. Johannes, *Geduchte verbeeldingskracht! Een onderzoek naar het literaire denken over de verbeelding – van Van Alphen tot Verwey* (Amsterdam 1992) 75-78.
24. Zie voor deze ontwikkeling en voor de aangehaalde citaten: E.F. Kossmann, *Holland und Deutschland. Wandlungen und Vorurteile* (Den Haag 1901) 19-21; zie ook Schokker, *Bilderdijk*, 10-12. Interessant is tevens: H. Combecher, 'Nederlands en Duits – feiten, verschillen en vooroordelen', *Intermediair* 8, 44 (1972) 25-29.
25. De Duitse laatschuldigheid werd uiteraard ook door anderen opgemerkt. In 1793 schreef Dirk van Hinloopen: "Vooroordeelen voor hunne zeden en voortbrengselen doen hen de andere natiën en bijzonder den Nederlander verachten; – en wildt gij openbaare bewijzen van dit gezegde? Lees den duitsche Recensenten, en hoor hen meest met laagheid spreken van onze grootste mannen, onze beste Charakters, en van de Nederduitsche lettervruchten", Dirk van Hinloopen, *Twee verhandelingen over de zeden der Nederlanders* (Amsterdam 1793) 82.
26. Gecit. bij Schokker, *Bilderdijk*, 29.
27. 'Mémoire', opgenomen in *Mengelingen en fragmenten nagelaten door Mr. W. Bilderdijk* (Amsterdam 1834) 96-97.
28. Mr. W. Bilderdijk, *Voorlezingen over de Hollandsche taal* (Arnhem 1875) 363-64. De titel van de bewuste voordracht belooft meer dan in de inhoud wordt waar gemaakt.
29. Bilderdijk, *Voorlezingen*, 360. Zie ook zijn klacht over diegenen "bij wie steeds het oude vooroordeel heerscht, dat zoo licht te weerleggen is, als ware onze taal slechts een nietig jargon van 't ellendig half-wendisch Hoogduitsch verbasterd", *Brieven van Mr. Willem Bilderdijk* (Amsterdam 1837) 27 (brief aan mr. Hendrik van Wijn, gedateerd 11/9/1810). Het 'half-wendisch' (half-sorbisch) verwijst nog eens naar de door Bilderdijk vermeende slavische invloeden.
30. J.G. Fichte, *Reden an die Deutsche Nation*, red. D. Medicus (Hamburg 1955) 60-1, 72.
31. Gecit. bij Kossmann, 21.
32. *Mengelingen en fragmenten*, 91-92 (het betreft hier het hierboven al vermelde *Mémoire*); *Brieven*, 25-26 (brief aan mr. Hendrik van Wijn, gedateerd 11/9/1810), waar hij schrijft: "Wy zien duidelijk, dat door de vereeniging met het Fransche Rijk, onze Hollandsche taal welhaast wijken moet uit de Rechtenbanken, Gerechthoven, en schier alles wat tot het Algemeen Landsbestuur t' huis behoort. Wat is daarvan te wachten, vooral in een tijd waarin 't Hollandsch Karakter door zoo veel verbasteringen en vooral door de toemenging van zoo onzijdig veel vreemdelingen van allerlei Natiën, gantsch vermoord ligt? Het Fransch wordt eerlang onze eigen landtaal, en onze schoone moederspraak gaat met geheel onze Nationale letterkunde te niet."
33. Voor een beknopte samenvatting, zie b.v. Helmut Jendrieck, *Hegel und Jacob Grimm. Ein Beitrag zur Geschichte der Wissenschaftstheorie* (Berlijn 1975) 58-68.
34. N.C.F. van Sas, 'Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel in Nederland, 1770-1813', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 102 (1989) 486-495.
35. Over deze verheerlijking van de eigen taal, zie tevens A.M. Hagen, 'In praise of Dutch. The attribution of excellence to the Dutch language in the early nineteenth century', *Dutch Crossing* 39 (1989) 105-113.
36. *Loverkens. Altniederländische Lieder von Hoffmann von Fallersleben* (Göttingen 1852 [= dl. 8 van diens *Horae Belgicae*], iii. Vgl. Hoffmann, *Mein Leben*, I, 228, waar hij schrijft dat het hem in zijn onderzoek naar het oude volkslied erom te doen was "den noch immer poetischen Zusammenhang aller germanischen Völker nachzuweisen."

37. Bilderdijk, *Voorlezingen*, 3 ('Voorafpraak. De staat der Hollandsche taalkunde').
38. Hoffmann, *Mein Leben*, 280. De passage is in de volkskundige literatuur nogal eens slordig aangehaald, met impliciet en zelfs expliciet de suggestie als zou Hoffmann door een academisch gehoor zijn uitgelachen.
39. Hoffmann, geboren in het plaatsje Fallersleben, had zichzelf zijn dubbele naam bezorgd. Vandaar dat Grimm en anderen hem graag aanduidden als "den Dynasten von Fallersleben"; Lachmann noemde hem zelfs "unerträglich eitel". Zie Schokker, *Bilderdijk*, 97-98.
40. Gecit. bij H.F. Wirth, *Der Untergang des Niederländischen Volksliedes* ('s-Gravenhage 1911) 251, 259.
41. Voor de receptie van deze (fictieve) gezangen en voor de rol van Bilderdijk in dit proces, zie Q.W.J. Daas, *De gezangen van Ossian in Nederland* (Nijmegen 1961).
42. Hendrik van Wijn, *Historische en letterkundige avondstonden ter ophelderinge van eenige zeden der Nederlanderen; byzonderlyk in derzelver daaglyksche en huyslyke leeven; en van de stand der Nederduitsche dichtkunde, sedert de vroegste tyden, tot aan het begin der zestiende eeuw* (Amsterdam 1800) 269-271.
43. Voor Bilderdijk, zo blijkt wel uit dit laatste, dienden de verhalen tevens als *exempla virtutis*. Over het *exemplum virtutis*, zie R. Rosenblum, *Transformations in late eighteenth century art* (Princeton 1967) 50-106.
44. W. Bilderdijk, *Nieuwe taal- en dichtkundige verscheidenheden* (Rotterdam 1824-1825) I, 113-114.
45. F. Krause (ed.), *Die Bibliothek der Brüder Grimm. Annotiertes Verzeichnis des festgestellten Bestandes* (Weimar 1989) 288-291. De boekjes werden hem toegestuurd door H.W. Tydeman en daarvoor al door diens vader, M. Tydeman.
46. Zie P.J. Buijsters, 'Nederlandse kinderboeken uit de achttiende eeuw', in: N. Heimeriks en W. van Toorn (ed.), *De hele Bibelontse berg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland en Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden* (Amsterdam 1989) 172, 178 en 216. Interessant is ook wat de acteur Marten Corver in een terugblik op zijn carrière vertelt. Hij had les van Jan Punt, een andere beroemde acteur, en bekent dan ("Hier dunkt mij, zie ik uw met verachting lagchen, en gij denkt moogelijk, dat ik u wat op de mouw spelde") dat hij onder andere *Ourson en Valentijn*, de *Historie van de Vier Heemskinderen* en zelfs *Rijntje de Vos* en *Thijl Uilespiegel* moest lezen. Volgens Corver zelf waren deze boekjes heel nuttig. Zie M. Corver, *Tooneel-aantekeningen vervat in een omstandigen brief, aan den schrijver van het Leven van Jan Punt* (Leiden 1786) 65-67.
47. Hoffmann, *Mein Leben*, 281.
48. Veel later heeft Kalff het Nederlands nog eens willen verdedigen op dit punt. Hij wees erop dat het Duits met zijn 'Schamperlieder' toch ook zijn minder fatsoenlijke tradities kende. Zie G. Kalff, *Het lied in de middeleeuwen* (Leiden 1883) 312-314.
49. W. Bilderdijk, *Over een oud Amsterdamsch volksdeuntjen* (Leiden 1824). Het betreft in feite een uitvoerige brief, geschreven in 1806 en waaraan in 1823 ter gelegenheid van de uitgave nog een bijvoegsel werd toegevoegd. De minder beschaafde liedjes werden zelfs met name genoemd: *Te Hellevoetsluit daar staat een huis, Moeder geef mij toch een man* en andere liedjes als *Mooi Saartje is jou moeder niet thuis*. Bilderdijks interesse verschilt opvallend met Herders befaamde uitspraak over 'den Pöbel auf den Gassen': "der singt und dichtet niemals, sondern schreit und verstümmelt." Gecit. bij Hugo Moser, 'Volk, Volksgeist, Volkskultur. Die Auffassungen J.G. Herders in heutiger Sicht', *Zeitschrift für Volkskunde* 53 (1956-1957) 134.
50. Jozef Vos spreekt verhelderend van het volkslied 'als dienstbaar medium' versus het volkslied 'als een autonoom verschijnsel'. Zie J.L.M. Vos, *De Spiegel der Volksziel. Volksliedbegrip en cultuurpolitiek engagement in het bijzonder in het socialistische en katholieke jeugdidealisme tijdens het interbellum* (Nijmegen 1993) 26. Uiteraard werden verhalen of liederen door het volk of wat men hiervoor hield ook wel weer bestemd voor het volk. Zo trachtten de Duitse verzamelaars Ludwig Tieck en Joseph Görres de oude volksboeken weer onder het volk te brengen, terwijl Achim von Arnim met de gedachte speelde een 'Bänkelsängerschule' en een 'Volksdruckerei' in het leven te roepen. Zie Hermann Bausinger, *Volkskunde. Von der Altertumforschung zur Kulturanalyse* (Berlijn en Darmstadt 1971) 32.
51. Zie b.v. Marie van Dijk, 'Sporen van een beschavingsoffensief. De 'stichtelijke toon' in het profane Nederlandse lied van de achttiende en negentiende eeuw', *Volkskundig Bulletin* 19 (1993) 182-207.
52. L.Ph.C. van den Bergh, *De Nederlandsche volksromans. Eene bijdrage tot de geschiedenis onzer letterkunde* (Amsterdam 1837) vii-viii, x, xv, 198.
53. Voor de mening van de eerste, zie J.C.W. le Jeune, *Letterkundig overzicht en proeve van de Nederlandsche volkszangen sedert de XVe eeuw* ('s-Gravenhage 1828) 80-81. Voor het oordeel van de laatste, zie diens brief van 10.9.1813 aan Jacob Grimm, geciteerd in: René van de Zijpe, 'Jacob Grimm im

- Briefwisseling met Jacobus Scheltema', in: L. Denecke (ed.), *Brüder Grimm Gedenken*, Bd. 3 (Marburg 1981) 268. Overigens werd Van den Berghs studie zeer negatief besproken in *De Gids*: deze oude volksboeken hadden voor de gewone man geen enkel nut, behalve dat zij hem weer in de duisternis zouden terugwerpen. Zie Sinninghe, 'Die Brüder Grimm', 425.
54. Voor een goede analyse van Herders opvattingen, zie Moser, 127-140.
55. Jacob Grimm, *Kleinere Schriften* (Berlijn 1864-1890) VIII, 304.
56. W.W. Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815* (Amsterdam 1987) 374-375.
57. P.N. Helsloot, 'De Nutsbeweging. Een geschiedenis van 200 jaar volksontwikkeling', in: W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers (red.), *Om het Algemeen Volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984* (Edam 1984) 15-17, 20-25, 34-37.
58. Voor een fraaie typering van het vaderlands gevoel na 1800, zie Van Sas, 'Vaderlandsliefde', 486 e.v.
59. Het gaat hier uiteraard om de eerste vier regels uit Van Alphens 'Klagt van den kleinen Willem op de dood van zijn zusjen'. Het gedichtje maakt deel uit van zijn *Proeve van Kleine Gedigten voor Kinderen*, verschenen in 1778 en sindsdien vele malen herdrukt.
60. Hoffmann, *Mein Leben*, I, 268-269.
61. Bausinger, *Volkskunde*, 41-44.
62. Johannes Fabian, *Time and the other. How anthropology makes its object* (New York 1983) 31-33.
63. In 1836 constateerde Van den Bergh met spijt, dat er weinig interesse bestond voor "onzen heidenschen voortijd" en "dat onze oudheden aan de Duitschers tegenwoordig beter bekend zijn dan aan ons zelve." Het was slechts "een enkele geleerde" (en daarmee doelde hij op Westendorp) die "met den roem van Nederland in dit opzicht belast blijft." Zie L.Ph.C. van den Bergh, *Nederlandsche volks-overleveringen en godenleer* (Utrecht 1836) ii. De verhandeling verscheen in 1830, in deel 2 van de Nieuwe Werken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.
64. A. Reifferscheid (ed.), *Briefe von Jakob Grimm an Hendrik Willem Tydeman* (Heilbronn 1883) 83. De brief dateert van 23 april 1831.
65. Zie hierover Dekker, '150 jaar', 3-6 en 6n. 13.
66. Zie noot 6.
67. "Maar men zegt, dat W. Bilderdijk Roomsch worden wil. Dit geloof ik ook niet: evenwel, er is, die 't niet ongelooflijk vinden. Om deze te kunnen, met grond, tegenspreken, verzoek ik eene stellige verklaring van u, dat dit gerucht valsch is." (brief van 19/3/1808). Bilderdijk antwoordt ontkennend. Zie: *Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk*, I, 49 en 51.
68. Zie de duidelijke uitspraken van een aantal tijdgenoten, geciteerd bij Johannes, *Geduchte verbeeldingskracht!*, 108 en tevens de vijfde stelling bij diens proefschrift: "Veel Nederlandse uitingen van een anti-'romantische' gezindheid in de eerste helft van de 19e eeuw moeten ten dele worden geïnterpreteerd als uitingen van een anti-katholieke gezindheid."
69. Over de merkwaardige 'carrière' van deze laatste figuur, zie Van Sas, 'Vaderlandsliefde', 489-491.
70. J.F. Helmers, *De Hollandsche natie, in zes zangen* (6e dr., 's-Gravenhage 1822) 132.
71. Geciteerd bij N.C.F. van Sas, 'Nationaliteit in de schaduw van de Gouden Eeuw. Nationale cultuur en vaderlands verleden, 1780-1914', in: F. Grijzenhout en H. van Veen (red.), *De Gouden Eeuw in perspectief. Het beeld van de Nederlandse zeventiende-eeuwse schilderkunst in later tijd* (Nijmegen 1992) 95.
72. Van den Bergh, *Nederlandsche volksromans*, viii-x. Dat zulke gevoelens inderdaad aanwezig zijn geweest onder het lagere volk, valt bijvoorbeeld af te leiden uit populaire laat-zeventiende- en achttiende-eeuwse liedboekjes die als voortzettingen en navolgingen van de geuzenliedboeken beschouwd kunnen worden. Zie Louis Peter Grijp, 'Van geuzenlied tot Gedenck-clanck. Eerste deel: Het geuzenliedboek in de Gouden Eeuw', *De Zeventiende Eeuw* 10 (1994) 118-132, spec. 126-127.
73. Van Sas, 'Nationaliteit', 88.
74. *De Veluwe. Eene wandeling van O.G. Heldring, en R.H. Graadt Jonckers* (Arnhem 1841). Hoewel het boek door beiden is geschreven, is Heldring duidelijk de 'auctor intellectualis'.
75. Hij verwijst hier naar Coopers *The Prairie* en Irvings *Astoria*.
76. Heldring en Graadt Jonckers, *De Veluwe*, 65-66.
77. Heldring en Graadt Jonckers, *De Veluwe*, 236.
78. Heldring en Graadt Jonckers, *De Veluwe*, 125.

79. A. van der Hoeven, *Otto Gerhard Heldring* (Amsterdam 1942) 27. De auteur baseert zich op: J. Herman de Ridder, *Een bijzondere herinnering aan O.G. Heldring* (z.pl. 1876).
80. Heldring en Graadt Jonckers, *De Veluwe*, 20-21. In 1826 had ook al de Friese onderzoeker Joost Hidde Halbertsma enige methodische kanttekeningen gemaakt. Zie Sinninghe, 'Die Brüder Grimm', 425-426.
81. Over het toenmalige onderzoek naar 'wierden' of 'woerden', zie bijvoorbeeld Van der Woud, *Baataafse hut*, 55-62.
82. Heldring en Graadt Jonckers, *De Veluwe*, 99-100. Met dit laatste bedoelde hij ongetwijfeld de *Volks-bode*. Een *Tijdschrift tot Nut van 't Algemeen*, verschenen over de jaren 1839-1847.
83. Ik verwijs hier slechts naar Staring (die in de jaren 1787-1789 gestudeerd had in Göttingen) en de rond hem gevoerde discussie of hij nu wel of niet een romanticus mag worden genoemd. Zie J.C. Boogman, 'A.C.W. Staring als mens en als 'burger'', in: J.C. Boogman e.a. (ed.), *A.C.W. Staring. Dichter en landman. Regionalist en nationalist* (Zutphen 1990), 28-85, spec. 35-44. Een ander duidelijk voorbeeld is M.D. Teenstra. Hij noteerde talrijke volksverhalen en gegevens over het volksgeloof in Noord-Groningen, maar hij deed dit naar zijn zeggen louter om het volk uit zijn bijgeloof te bevrijden. Zie over hem: Dekker, '150 jaar', 8-9.
84. Heldring en Graadt Jonckers, *De Veluwe*, 245. In zijn verwijzing naar de Grimms lijkt Heldring vooral beïnvloed door de 'Rheinromantik', die juist in de jaren '30 ook in Nederland onthaal vond. Het gaat hier om verhalen die ontstaan waren rond de ruïnes van middeleeuwse burchten lang de Rijn en die vervolgens bewerkt waren door romantici als Friedrich Schlegel, Brentano, Arnim en de Grimms. Zie Van den Berg, *De ontwikkeling*, 390-395. In 1847 publiceerde Heldring zelf een verslag van een reisje langs de Rijn (de Drachenfels werd niet overgeslagen). De 'Rheinromantik' diende hem hier als gids. Zie O.G. Heldring, *Opmerkingen op eene reis langs den Rijn* (Amsterdam 1847).
85. Heldring en Graadt Jonckers, *De Veluwe*, 176-77, 251.